

Družinsko okolje in otrokov razvoj

*Tina Kavčič**

Univerza v Ljubljani, Oddelek za psihologijo, Ljubljana

Povzetek: V prispevku predstavljam pregled ugotovitev raziskovalcev o vplivu družinskega okolja, zlasti vedenja staršev na razvoj otrok. Sodobni raziskovalci postavljajo pod vprašaj trditve avtorjev zgodnjih socializacijskih raziskav, da značilnosti družine in vedenja staršev pomembno vplivajo na vedenje njihovih otrok. Kasnejši raziskovalci so preučevali velikost in trajanje možnih učinkov različnih vidikov družinskega okolja na razvoj otrok. Poleg tega so se osredotočili tudi na ugotavljanje tega, ali dejansko starševsko vedenje vpliva na razvoj otrok ali pa, nasprotno, vedenje staršev predstavlja predvsem odziv na značilnosti njihovih otrok. Rezultati vedenjsko genetskih študij so namreč pokazali, da številne mere družinskega okolja, vključno s starševskim vedenjem odražajo genetski učinek, torej odražajo značilnosti otrok. Vedenjski genetiki tudi ugotavljajo, da so za (osebni) razvoj otrok pomembni predvsem tisti dejavniki okolja, ki si jih otroci v isti družini ne delijo, torej specifične izkušnje posameznega otroka oz. njegove zaznave in interpretacije objektivno enakih okoljskih dejavnikov. Na podlagi ugotovljenega pomembnega učinka genetskih dejavnikov na večino vedenjskih potez in neenotnih rezultatov v zvezi z vplivom družinskega okolja na razvoj otrok nekateri avtorji menijo, da v razvoju otrok nima ključnega pomena vedenje staršev, pač pa genetski dejavniki in/ali vrstniki. V skladu z ugotovitvami vedenjske genetike številne novejšje študije odnosov med družinskim okoljem in razvojem otrok vključujejo za otroka specifične mere (izven) družinskega okolja ter se osredotočajo na preučevanje interakcij med značilnostmi posameznika in njegovega okolja.

Ključne besede: družinsko okolje, vedenje staršev, socializacija, vedenjska genetika, interakcija med genotipom in okoljem

Family environment and child development

Tina Kavčič

University of Ljubljana, Department of psychology, Ljubljana, Slovenia

Abstract: The paper presents an overview of research findings on influence of family environment, especially parental behaviour, on child's development. Contemporary authors question early socialization researchers' claims that family characteristics and parental behaviour have important influence on behaviour of their children. Later researchers examined the size and durability of possible effects of family environment on child development. In addition, they focused on establishing whether it is actually the parental behaviour that influences child's development or, on the contrary, parental behaviour represents mainly a reaction to child's characteristics. Behaviour genetic studies have provided evidence that many traditional measures of family environment, including measures of parental behaviour, show genetic influence, thus reflecting genetically influenced child characteristics. Behaviour geneticists also suggest

**Naslov / address: asist. dr. Tina Kavčič, univ. dipl. psih., Univerza v Ljubljani, Oddelek za psihologijo, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija, e-mail: tina.kavcic@ff.uni-lj.si*

that environmental influences on child (personality) development include predominantly non-shared environment, i.e. individual child's specific experiences, his/her own perceptions and interpretations of objectively same events. Based on empirically determined significant genetic effects on most behavioural traits and inconclusive results of studies on effects of family environment on child development some authors believe that it is not the parents, but rather genetic factor and/or peers who have the key role in child development. With respect to findings of behaviour genetics numerous recent studies of relations between family environment and child development involve child specific measures of (extra)familial environment and examine the interactions between characteristics of an individual and those of his/her environment.

Key words: home environment, parental behaviour, socialization, behavioural genetics, genotype environment interaction

CC = 2840, 2510

V razvojni psihologiji starši in njihov odnos z otroki predstavljajo enega glavnih izvorov vpliva okolja na razvoj otrok (Plomin in Bergeman, 1991). Vendar pa raziskave ne kažejo enoznačnih rezultatov glede tega, kateri vidiki starševskega vedenja oz. širšega družinskega okolja vplivajo na posamezne značilnosti razvoja otrok, kako velik je ta vpliv ter ali gre za kratkotrajen ali dolgotrajen vpliv.

Zgodnje socializacijske teorije so na podlagi rezultatov korelacijskih študij razlagale, da značilnosti družine in vedenja staršev pomembno vplivajo na vedenje njihovih otrok. Na razvoj otrokove osebnosti in socialnega prilagajanja naj bi najbolj odločilno vplivalo prav družinsko okolje, zato so raziskovalci poskušali ugotoviti, katere značilnosti družine (npr. SES, število igrac, ipd.) in starševstva (npr. stališča staršev glede vzgoje, izražanje naklonjenosti, odzivnost in nadzor staršev, vzgojni slogi, spodbujanje razvoja otrok, ipd.) vplivajo na posamezne značilnosti otrok. Pri tem so raziskovalci predvidevali, da so značilnosti družinskega okolja enake za vse otroke v isti družini, zato so se osredotočali na preučevanje razlik med družinami ter povezanost teh razlik z individualnimi razlikami v razvoju otrok in mladostnikov. Nasprotno s tezo o vplivu starševskega vedenja na razvoj otrok je Bell (1968) postavil hipotezo o dvosmerni socializaciji. Avtor meni, da smer socializacije poteka tudi v obratno smer – tudi osebnostne značilnosti otrok vplivajo na vedenje njihovih staršev in ne le obratno.

Ugotovitve vedenjsko genetskih raziskav

Vedenjska genetika je genetska študija vedenja v najširšem smislu, t.j. vseh odzivov organizmov, od različnih mer možganskih odzivov do odgovorov posameznikov na vprašalnikih (Plomin, 2000). Temelji na predpostavki, da so individualne vedenjske razlike med posamezniki v populaciji posledica genetskih razlik med njimi ter razlik v njihovih izkušnjah. Pri tem okolje v okviru vedenjsko genetske teorije zajema vse vplive razen genetskih (Plomin, DeFries, McClearn in Rutter, 1997), torej ne vključuje

le dejavnikov družinske socializacije, ampak tudi prednatalne dogodke, negenetske biološke vplive po rojstvu (prehrana, bolezni, ipd.) in nepodedovane spremembe v DNK. Vedenjska genetika je torej študija podedovanega in naučenega (Pike, 2003), vključuje pa kvantitativno in molekularno vedenjsko genetiko. Prva skuša s pomočjo družinskih, posvojitvenih in študij dvojčkov ugotoviti prenosljivi genetski učinek na različne kompleksne oblike človeškega vedenja, ne glede na to, kolikšno število genov vpliva na izraznost vedenja, kompleksnost interakcij med njimi ali vpliv negenetskih dejavnikov (Plomin, Owen in McGuffin, 2000). S pomočjo metod kvantitativne vedenjske genetike lahko variabilnost katerekoli vedenjske značilnosti pripišemo trem izvorom, tj. genetskimi (ki ga opisuje koeficient dedljivosti (ang. heritability coefficient), tj. delež celotne fenotipske variabilnosti določene poteze v določeni populaciji ob določenem času, ki jo lahko pojasnimo z genetskimi razlikami med posamezniki) in okoljskim dejavnikom, slednje pa delimo na okolje, ki si ga posamezniki delijo, in okolje, ki si ga posamezniki ne delijo (Plomin, 1994a). Molekularna vedenjska genetika poskuša prepoznati specifične gene, ki vplivajo na kompleksna vedenja, pri čemer se opira na spoznanja kvantitativne vedenjske genetike, npr. tako, da se usmerja na iskanje genov za tista vedenja, ki odražajo največji genetski vpliv. Ključna ugotovitev vedenjsko genetskih študij je, da imajo genetski dejavniki pomemben vpliv na različna področja človekovega delovanja, da pa imajo vsaj enako pomemben vpliv tudi okoljski dejavniki. Okolje namreč prispeva približno polovico vpliva k fenotipski variabilnosti večine vedenjskih značilnosti ljudi v območju normalnega razpona (Zupančič, 2004).

Pomen okolja, ki si ga posamezniki v isti družini ne delijo

Večina teorij, ki se nanašajo na povezavo med starševstvom in otrokovim vedenjem, predvideva, da okoljske značilnosti vodijo do podobnosti med sorojenci (Deater-Deckard, 2000). Vendar pa rezultati vedenjsko genetskih študij kažejo, da okolje, ki si ga otroci v isti družini delijo, le malo vpliva na njihove osebnostne značilnosti v mladostništvu in odraslosti. Kot kaže, je družinska podobnost v večini psiholoških potez posledica zlasti delovanja genetskih dejavnikov, medtem ko okolje, ki si ga posamezniki v isti družini delijo, vodi do razlik v večini dimenzij vedenja in ne podobnosti med posamezniki, ki živijo v isti družini (Plomin idr., 1997; Plomin idr., 2000). Rezultati študij namreč kažejo, da si genetsko nepovezani otroci, ki živijo v isti krušni družini (okoljski sorojenci), po obdobju mladostništva niso med seboj nič bolj podobni glede osebnostnih značilnost, psihopatologije in spoznavnih sposobnosti kot katerikoli drugi posamezniki v populaciji (Plomin, 2000). Okoljski dejavniki, ki so pomembni za kasnejši vedenjski razvoj otrok, so tisti, ki si jih posamezniki iz iste družine ne delijo (Dunn in Plomin, 1991; Plomin, 1994b). To tudi pomeni, da določena značilnost družinskega okolja (npr. izobrazba staršev, osebnost staršev, ipd.) ali dogodek (npr. ločitev staršev), ki so ga doživeli vsi sorojenci v isti družini, nima nujno enakega vpliva na vse sorojence, pač pa je najverjetneje ključno to, kako posamezni otrok zaznava in se odziva na te značilnosti in dogodke (Pike, 2003). Poleg tega vpliv okolja, ki si ga posamezniki v isti

družini ne delijo, na osebnost z razvojem narašča, saj imajo otroci/mladostniki vse več izkušenj izven družinskega okolja (McCartney, Harris in Bernieri, 1990).

Okolje pomembno vpliva na otrokov razvoj, vendar ne na vse otroke v isti družini enako, torej deluje na individualni in ne na skupinski ravni. Za ocenjevanje okoljskih vplivov so zato bolj kot splošne družinske mere (npr. ali so se starši ločili ali ne) primerne za otroka specifične mere (npr. otrokova zaznava stresa zaradi ločitve staršev). Turkheimer in M. Waldron (2000) zato razlikujeta med objektivnim okoljem, ki vključuje okoljske dogodke kot jih lahko opazijo raziskovalci (npr. eden od objektivnih okoljskih dejavnikov, ki si jih sorojenci v isti družini delijo, je izobrazba staršev; tovrstni dejavnik, ki si ga sorojenci v isti družini ne delijo, pa je vrstni red rojstva), ter efektivnim okoljem, ki se nanaša na učinke okoljskih dogodkov na posameznike (npr. objektivni dogodek, ki si ga otroci v isti družini delijo, je ločitev staršev, ki pa ima lahko različne učinke na sorojence).

Okoljski dejavniki, ki si jih otroci v isti družini ne delijo, vključujejo npr. razlike v odzivanju staršev do njihovih otrok, razlikovalno interakcijo med sorojenci (sorojenci eden drugemu ustvarjajo različna socialna okolja) ter nekatere značilnosti družinske strukture, kot so vrstni red rojstva in starostne razlike med sorojenci. Okoljski dejavniki, ki si jih otroci ne delijo, pa ne vključujejo le značilnosti družinskega okolja, ampak imajo najverjetneje pomembnejšo vlogo izkušnje otrok izven družine, npr. v vrstniških skupinah (Plomin idr., 1997; Plomin, 2000). Sorojenci, ki živijo v isti družini, imajo namreč le zmerno podobne izkušnje glede npr. vrstniških odnosov, socialne opore, življenjskih dogodkov, delovnega okolja (Plomin, 1994a). Poleg sistematičnih vplivov pa k izkušnjam, ki si jih sorojenci ne delijo, pomembno prispevajo tudi naključja (Plomin, 2000).

Vedenjska genetika torej poudarja pomen okolja, ki si ga otroci v isti družini ne delijo, kar pomeni, da bi se bilo v prihodnjih študijah vpliva družinskega okolja na razvoj otrok smiselno osredotočiti na vsakega otroka posebej in ne na družino kot celoto (Pike, 2003). Študije razlik v značilnostih otrok znotraj družine so se sprva osredotočale le na značilnosti družinske strukture, npr. na število otrok, vrstni red rojstva, spol in starost otrok. Vendar pa te značilnosti pojasnjujejo le majhen del variance v osebnostnih značilnostih, spoznavnih sposobnostih in socialnem prilagajanju otrok, pa tudi v izkušnjah sorojencev v isti družini (Daniels in Plomin, 1985; Monahan, Buchanan, Maccoby in Dornbusch, 1993). Zato se novejšje študije okoljskih vplivov znotraj družine najpogosteje usmerjajo na razlikovalno vedenje staršev do njihovih otrok, ter na raziskovanje specifičnih interakcij med osebnostjo otrok in vedenjem staršev (Rowe, 1991).

Tudi okoljske mere odražajo genetski vpliv

Poleg tega rezultati sodobnih vedenjsko genetskih študij, ki so vključevale različne metode in različne mere okolja, kažejo, da genetski dejavniki vplivajo tudi na t.i. okoljske mere, in sicer tako na mere družinskega okolja, npr. vedenje staršev, vedenje

sorojencev, kot tudi na mere zunajdružinskega okolja, npr. odnosi z vrstniki in učitelji, življenjski dogodki, mere šolskega in delovnega okolja, gledanje televizije, raven izobrazbe in socialno-ekonomski položaj (npr. Pike, 2003; Plomin, 1994a). Ta pojav imenujemo tudi »narava nege« (ang. nature of nurture; Plomin in Bergeman, 1991). Geni seveda ne morejo neposredno vplivati na okolje, lahko pa preko učinka na posameznikove vedenjske poteze vplivajo na to, kako se drugi odzivajo na posameznika (Neiderhiser, Pike, Hetherington, in Reiss, 1998). Možno je torej, da mere družinskega okolja odražajo značilnosti posameznikov, npr. osebnost staršev ali otrok. Npr. starši se različno vedejo do svojih otrok in te razlike v njihovem vedenju se povezujejo z nekaterimi značilnostmi otrokovega razvoja. To pa še ne pomeni, da so te razlike v njihovem vedenju vzrok razlik v osebnostnih značilnostih med otroki, možno je, da se starši odzivajo na razlike med svojimi otroki. Genetski vpliv vsaj na nekatere mere okolja v veliki meri pojasnjujejo osebnostne značilnosti (npr. Chipuer, Plomin, Pedersen, McClearn in Nesselroade, 1993), saj te vplivajo na posameznikovo izbiranje, spreminjanje, oblikovanje in zaznavanje njegovega okolja (Plomin idr., 1997). Tako osebnost pojasnjuje genetski vpliv na različne mere okolja, kot o njih poročajo ciljni posamezniki sami ali pa opazovalci, npr. velikih pet osebnostnih faktorjev v celoti pojasnjuje, kako odrasle ženske zaznavajo tiste svoje zaželene in nezaželene življenjske dogodke, ki so pod njihovim nadzorom (Saudino, Pedersen, Lichtenstein, McClearn in Plomin, 1997).

Večina študij genetskega vpliva na mere okolja temelji na otrocih, kar pomeni, da so dvojčki (ali posvojenci) v študijah otroci in ne starši sami. V tem primeru dobljeni genetski učinki odražajo vpliv genetskih dejavnikov otrok in ne staršev, kar kaže, da vedenje staršev delno oblikujejo tudi značilnosti otrok, ki so pod genetskim vplivom (npr. Deater-Deckard in O'Connor, 2000), torej takšni rezultati odražajo dvosmernost procesa socializacije (Pike, 2003). Plomin in Bergeman (1991) zato ponujata alternativno razlago socializacijskega procesa – možno je, da razlikovalno vedenje staršev odraža in ne povzroča značilnosti vedenja njihovih otrok. Razlike v vedenju otrok v isti družini so namreč pogosto vzrok in ne posledica razlikovalnega odzivanja staršev (pregled v Lytton, 1990). Možno pa je tudi, da nek tretji dejavnik pojasnjuje (del) povezave med vedenjem staršev in značilnostmi otrok (Plomin, 1994b).

Rowe (1981, 1983) je raziskoval genetske vplive na vedenje staršev kot eno od značilnosti družinskega okolja, natančneje na mladostnike zaznave dveh različnih dimenzij vedenja njihovih staršev - sprejemanja (izražanja naklonjenosti) in nadzora. Rezultati dveh študij z različnima vzorcema in različno metodologijo so pokazali pomemben vpliv genetskih dejavnikov na to, kako mladostniki zaznavajo izražanje naklonjenosti njihovih mam in očetov do njih, medtem ko zaznave starševskega nadzora niso odražale genetskih vplivov. Podobne rezultate so pokazale tudi naslednje študije dvojčkov in posvojitvene študije v obdobjih otroštva, mladostništva in odraslosti, in sicer so pokazale vpliv genetskih dejavnikov ne le na to, kako otroci zaznavajo različne vidike vedenja njihovih staršev (razen zaznave starševskega nadzora) do njih, ampak tudi na zaznavo vedenja sorojencev do njih in na vrstniške odnose (Plomin, 1994a;

Vernon, Jang, Harris in McCarthy, 1997).

Enake rezultate so pokazale tudi študije, ki so vključevale neposredno opazovanje vedenja staršev in sorojencev (in ne vprašalnikov), kar pomeni, da genetski vpliv na mere družinskega okolja ni omejen na subjektivne procese, ki jih zahteva izpolnjevanje vprašalnikov. Deater-Deckard (2000) je izvedel sistematično študijo družinskega okolja 120 parov predšolskih enojajčnih in dvojajčnih dvojčkov, ki je temeljila na starševskih ocenah, intervjujih ter opazovanju interakcije med otroki in starši. Rezultati so pokazali pomemben genetski vpliv za starševske ocene izražanja pozitivnih in negativnih čustev med interakcijo otrok s starši, ne pa tudi za ocene opazovalcev teh dveh dimenzij. Mere starševskega nadzora in načina discipliniranja otrok, ki temelji na uveljavljanju moči, pridobljene z intervjuji in opazovanjem, niso kazale genetskega vpliva, pomembna pa je bila ocena dedljivosti za opaženo starševsko odzivnost, mero sorodno dimenziji izražanja naklonjenosti. V koloradski posvojitveni študiji so raziskovalci snemali interakcije med mamami in njihovimi otroki (starejši sorojenci so bili v povprečju stari sedem, mlajši pa štiri leta), nato pa so ocenjevali štiri vidike maminega obnašanja: nadzor, izražanje naklonjenosti, pozornost ter odzivnost (Rende, Slomkowski, Stocker, Fulker in Plomin, 1992). Rezultati so pokazali, da genetski dejavniki vplivajo na mamino pozornost na otroka in njen nadzor. Pri tem se dimenzija nadzora v tej študiji ni nanašala na splošna prepričanja staršev glede pravil in organizacije v družini kot v večini drugih študij (npr. Rowe, 1981, 1983), ampak na specifično vedenje mam, ki je vključevalo direktivnost in motečnost med interakcijo z otroki. Ko so bili otroci stari sedem let in nato ponovno pri devetih letih njihove starosti so njihovi starši poročali o treh vidikih svojega vedenja do otrok: izražanju naklonjenosti, nadzoru in nedoslednosti. Pri obeh merjenjih se je pokazala pomembna dedljivost za izražanje naklonjenosti, medtem ko avtorji niso našli genetskega vpliva na starševski nadzor. Starševska nedoslednost pri sedmih letih starosti otrok ni kazala genetskega vpliva, dve leti pozneje pa se je pokazala pomembna dedljivost tudi tega vidika starševskega vedenja. Rezultati študije so pokazali genetski vpliv tudi na pozitivne in negativne vidike odnosa med sorojencema, kot so ga ocenile mame in opazovalci triadne interakcije.

Genetski dejavniki vplivajo tudi na starševske zaznave njihovega lastnega vedenja. Rezultati študij, ki temeljijo na otrocih kot ciljnih osebah, kažejo, da starševske zaznave njihovega vedenja odražajo značilnosti njihovih otrok, ki so pod genetskim vplivom, pri čemer je ocena dedljivosti v tovrstnih raziskavah najnižja za dimenzijo nadzora (Plomin, 1994a). Genetski vpliv na starševstvo pa kažejo tudi študije, ki temeljijo na starših (torej so bili dvojčki ali posvojenci v študijah starši), pri čemer rezultati teh študij kažejo genetski učinek na vse dimenzije starševstva, torej tudi na nadzor. Npr. rezultati posvojitvene študije dvojčkov (Losoya, Callor, Rowe in Goldsmith, 1997), v kateri so bili dvojčki in posvojeni sorojenci starši, je pokazala zmeren genetski učinek na značilnosti starševstva, vključno z dimenzijo nadzora. Avtorji menijo, da ugotovljeni genetski učinek na starševski nadzor lahko odraža osebnostne značilnosti staršev, ki so prav tako pod genetskim vplivom (najverjetneje predvsem nevroticizma).

Zanemarljiv genetski učinek na starševski nadzor kot ga dosledno kažejo

vedenjsko genetske študije, ki temeljijo na otrocih (npr. Plomin, Reiss, Hetherington in Howe, 1994; Rowe, 1981, 1987), je posledica tega, da starši v enaki meri nadzorujejo svoje otroke, ne glede na stopnjo genetske povezanost med sorojenci (Plomin, 1994b). Starševski nadzor najverjetneje odraža splošen slog starševskega strukturiranja pravil za vse otroke in ne oblikovanja specifičnih pravil za vsakega otroka posebej (Anderson, Hetherington, Reiss in Howe, 1994). Možno je, da starši strategije nadzora uporabljajo podobno v odnosu do vseh svojih otrok, medtem ko je starševska toplina bolj specifična za posamezne otroke znotraj družine (Deater-Deckard, 2000). Lytton (1991) meni, da starševski nadzor poteka v smeri od staršev proti otroku, torej da starši namerno in zavestno oblikujejo in nadzorujejo vedenje svojih otrok. Pri tem skušajo vsem svojim otrokom postavljati enaka pravila (Rowe, 1991). Nasprotno naj bi bile druge dimenzije starševstva (npr. izražanje naklonjenosti) predvsem odziv na otrokove značilnosti in ne posledica zavestnih odločitev staršev (Lytton, 1991). Razlike v ocenah dedljivosti različnih dimenzij starševskega vedenja bi lahko bile posledica razlik v tem, ali se te ocene nanašajo na tiste vidike starševskega vedenja, ki jih vzbujajo otroci, ali tiste, ki izhajajo predvsem iz staršev samih (Pike, 2003). Dimenzija nadzora naj bi torej odražala zlasti značilnosti staršev, ostale dimenzije starševstva pa predvsem značilnosti otrok.

Genetski in okoljski vplivi na povezanost med merami okolja in vedenja otrok

Preučevanje odnosa med okoljem in vedenjem sorojencev zahteva uporabo genetsko občutljivega raziskovalnega načrta, ki zajema tako mere okolja (npr. vedenje staršev) kot tudi mere vedenja otrok (Pike, 2003). Razlike v odnosih med okoljem in vedenjem sorojencev so namreč lahko posledica genetskih razlik med njimi, saj si sorojenci (razen enojajčnih dvojčkov) niso genetsko povsem enaki. Temeljne genetske analize so univariatne - dobljeno varianco razdelijo na genetsko in okoljsko komponento. Za razliko od teh se multivariatna genetska analiza osredotoča na korelacijo med potezami, ki jo razdeli na genetsko in okoljsko komponento, ter pokaže, ali je npr. povezanost med vedenjem staršev in otrok posledica okoljskih vplivov, ki si jih sorojenci ne delijo (npr. različnega vedenja staršev do njih), ali skupnih genetskih vplivov (Pike, 2003). Tovrstne analize nam torej omogočajo razlikovanje med neposrednimi učinki okolja, ki si ga sorojenci ne delijo, ter razlikami med sorojenci, ki so posledica genetskih razlik med njimi.

Eno od tovrstnih multivariatnih genetskih študij je izvedel Deater-Deckard (2000). Rezultati njegove študije predšolskih dvojčkov so pokazali več zmernih korelacij med vedenjem staršev in vedenjskimi težavami otrok, pri čemer so tovrstne težave otrok naraščale s pogostnejšim maminim izražanjem negativnih čustev in negativnega nadzora ter redkejšim izražanjem pozitivnih čustev in pozitivnega nadzora. Rezultati bivariatnih genetskih analiz so pokazali, da na večino teh povezav v primeru starševskih ocen otrokovih vedenjskih težav vplivajo genetski dejavniki, kar kaže, da so se poteze otrok, ki so pod genetskim vplivom, odražale v njihovem vedenju, hkrati pa so vzbujale različno vedenje njihovih staršev. Nasprotno so na povezavo med vedenjem staršev in vedenjem

otrok, kot so ga ocenili opazovalci, vplivali zlasti dejavniki okolja, ki si ga sorojenci delijo. Pri tem je bila podobnost v vedenju staršev do njunih dveh otrok povezana s podobnostjo v vedenju sorojencev.

V študiji predšolskih enojajčnih dvojčkov so avtorji (Deater-Deckard in dr., 2001) s pomočjo intervjujev, vprašalnikov in opazovanj ocenjevali temperamentne in vedenjske značilnosti otrok ter značilnosti starševstva (izražanje naklonjenosti, negativno starševsko vedenje, pozitivni in negativni nadzor ter odzivnost). Razlikovalno odzivanje mam je bilo povezano z razlikami v socialno čustvenem prilagajanju med otrokoma. Tisti otroci, do katerih je mama izražala več opore in manj kaznovanja, so bili na splošno bolj pozitivno razpoloženi ter so izražali več prosocialnega vedenja in manj vedenjskih težav kot njihovi dvojčki. Glede na to, da so bili otroci v tej študiji enojajčni dvojčki, so vedenjske razlike med njimi lahko posledica le okoljskih vplivov, ne pa tudi genetskih razlik (enojajčni dvojčki imajo enake genotipe). Kljub temu pa rezultati ne dovoljujejo sklepanja o vzročni povezavi med razlikovalnim odzivanjem mam in razlikami med dvojčki. Možno je npr. tudi, da je razlikovalno starševsko vedenje odziv na že obstoječe razlike med dvojčki, ki so posledica drugih predhodnih okoljskih dejavnikov (npr. prednatalne izkušnje), kar pa lahko ugotovimo le s pomočjo vzdolžnih raziskovalnih načrtov.

Del obširne študije učinkov okoljskih dejavnikov, ki si jih mladostniki v isti družini ne delijo (študija NEAD; Reiss idr., 1995) je bila tudi multivariatna genetska analiza povezav med negativnimi vidiki starševskega vedenja in mladostnikovim prilagajanjem (Pike, McGuire, Hetherington, Reiss in Plomin, 1996). Rezultati so pokazali, da na večino ugotovljenih povezav vplivajo genetski dejavniki, kar pomeni, da razlikovalno odzivanje staršev do njihovih otrok v precejšnji meri odraža razlike med sorojenci, ki so pod genetskim vplivom. Pokazali pa so se tudi nekateri od genetskih vplivov neodvisni učinki okolja, ki si ga sorojenci ne delijo. Neodvisen vpliv okoljskih dejavnikov, ki si jih posamezniki v isti družini ne delijo, lahko najbolj neposredno ocenjujemo s koreliranjem razlik v izkušnjah in vedenju enojajčnih dvojčkov (Plomin idr., 1997). Rezultati študije NEAD so pokazali pomemben vpliv razlik v negativnih vidikih starševstva (npr. izražanje negativnih čustev staršev do otrok, kritiziranje, prisila) do enojajčnih dvojčkov mladostnikov na razlike v njunem antisocialnem vedenju in depresivnosti. Ti vplivi okolja, ki si ga sorojenci ne delijo, so se pokazali le, kadar so isti ocenjevalci ocenjevali obe spremenljivki (npr. mladostniki so ocenjevali vedenje staršev in svoje vedenje), ne pa tudi preko ocenjevalcev. To pomeni, da so dobljeni rezultati lahko posledica pristranskosti ocenjevalcev, čeprav pa je možno tudi, da različne osebe izkušnje in vedenje lahko doživljajo različno (Plomin idr., 1997). Rezultati študije NEAD pa poleg tega kažejo tudi to, da se starši različno vedejo so svojih otrok zato, ker različni vzorci mladostnikovih vedenjskih potez, ki so pod genetskim vplivom, vzbujajo ali sprožajo različne odzive njihovih staršev (Plomin, 2000). Genetski vplivi na mere starševstva so se pokazali tako v primeru, ko so vedenje staršev ocenjevali mladostniki kot tudi, ko so svoje vedenje ocenjevali starši sami, kar pomeni, da dobljeni genetski učinki niso le posledica pristranskosti mladostnikov (Plomin, 1994b).

Okolje in izkušnje

Te ugotovitve podpirajo aktivni model okolja, v katerem posamezniki izbirajo, spreminjajo ter oblikujejo svoje izkušnje (Plomin, 2000). Izraz izkušnje torej poudarja razlikovanje med fizičnimi, biološkimi in psihološkimi pogoji (okoljem) na eni strani ter tistimi vidiki okolja, v katerih posameznik sodeluje, t.j. izkušnjami (npr. McGue, Bouchard, Lykken in Finkel, 1991). Posameznik izbira med številnimi dražljaji in dogodki (v precejšnji meri na podlagi svojega genotipa) ter tako ustvarja edinstven niz izkušenj, torej sodeluje pri oblikovanju svojega okolja (Scarr in McCartney, 1983). Na ta način se povečujejo učinki genotipa na fenotip. Tak pogled na razvoj ne izključuje pomena neustreznega in neugodnega okolja, niti ne zmanjšuje vloge učenja, ampak človeka opisuje kot dinamičen kreativen organizem (Bouchard, 1999). Ugotovljeni genetski učinki na različne vidike vedenja ljudi ne pomenijo genetskega determinizma, niti ne izključujejo okoljskih intervencij, ki lahko delno ali v celoti presežejo učinke genetskih dejavnikov (Plomin in DeFries, 1999).

Kljub temu, da so za razvoj večine vedenjskih potez pomembnejši učinki okolja, ki si ga otroci v isti družini ne delijo, pa na nekatere osebne značilnosti posameznikov pomembno vplivajo tudi dejavniki okolja, ki si ga otroci v isti družini delijo. Te značilnosti vključujejo zlasti stališča, npr. konzervativizem in religioznost, ter interese, npr. zanimanje in vključevanje v glasbene dejavnosti (pregled v Hoffman, 1991). Tako rezultati študije predšolskih dvojčkov (O'Connor in Croft, 2001) kažejo, da je navezanost med otrokom in staršem (mamo) v veliki meri okoljskega izvora. Avtorja menita, da lahko na skladnost med sorojenci v tipu navezanosti pomembno vpliva mamina občutljivost. To pa še ne pomeni nujno, da se mama vede enako do obeh svojih otrok. Avtorja govorita o funkcionalno podobni starševski občutljivosti, s katero opisujeta razlikovalno odzivanje starša do otrok, ki se lahko razlikujeta v svojih potrebah po starševski naklonjenosti in nadzoru ter v svoji odzivnosti na vedenje starša.

Rezultati vedenjsko genetskih študij opozarjajo na previdnost pri interpretiranju rezultatov negenetskih študij. Genetske raziskave kažejo, da se otrokovi geni »odražajo« tako v vedenju staršev kot v otrokovem vedenju. Možno je torej, da so ugotovljene povezave med starševskim vedenjem in otrokovimi težavami v socialnem prilagajanju dejansko posledica tega, da otrokove genetske značilnosti vodijo tako do njegovih težav v prilagajanju kot tudi do starševskega izražanja negativnih čustev do njega (Pike, 2003).

Vedenje staršev torej nima pomembnega vpliva na razvoj njihovih otrok?

Nekateri avtorji na podlagi rezultatov vedenjsko genetskih študij, ki kažejo na pomembnost izkušenj, ki si jih otroci v isti družini ne delijo, zaključujejo, da vedenje staršev pravzaprav nima pomembnega vpliva na razvoj otrok. Kot alternativne izvore

vplivov na otrokov razvoj izpostavljajo predvsem genetske dejavnike in vrstniške skupine.

S. Scarr v teoriji učinkov genotip "okolje (Scarr in McCartney, 1983) okolje opredeljuje kot vrsto priložnosti ter poudarja, da ljudje sami oblikujejo svoje okolje. Poleg tega poudarja, da ima okolje nelinearen vpliv na vedenjski razvoj (Scarr, 1991). Avtorica torej meni, da razlike med družinami, ki ne segajo izven normativnega razvojnega razpona, le malo vplivajo na razvoj otrok (Scarr, 1992). Razlaga, da družinsko okolje (razen najbolj neugodnega) nima nikakršnih pomembnih učinkov na vedenjske motnje in psihopatologijo. Avtorica meni, da »dovolj dobri« starši, ki delno odstopajo od kulturno predpisanih norm starševskega vedenja (znotraj normativnega razpona odstopanj), enako vplivajo na svoje otroke kot starši, ki sledijo kulturno določenim idealom starševstva. Avtorica na podlagi raziskav starševskega vpliva na razvoj otrok zaključuje, da geni in okolje v okviru normalnega razpona vodijo do za vrsto tipičnega razvoja. Poleg tega meni, da si posameznik, ki ima na voljo dovolj priložnosti (to naj bi veljalo za večino ljudi), sam, v skladu s svojimi dedljivimi značilnostmi, oblikuje svoje okolje. Za razvoj neugodna družinska okolja pa so tista, ki omejujejo otrokove izkušnje, vključno z družinami, v katerih otroka zanemarjajo ali zlorablajo (Scarr, 1991).

Rowe (2001) ugotavlja, da vedenjsko genetske študije kažejo pomembne genetske učinke na različne vidike osebnosti in psihopatologije, medtem ko socializacijske študije ne kažejo tako robustnih in doslednih glavnih učinkov starševskega vedenja niti interakcij med starševstvom in dednostjo. Avtor zaključuje, da so dolgoročni učinki starševskega vedenja na otrokov razvoj najverjetneje zelo šibki (Rowe, 1991), zato zagovarja t. i. genetsko hipotezo oz. prevladujočo vlogo genetskih dejavnikov za razvoj.

Podobno tudi Cohen (1999) ugotavlja, da rezultati socializacijskih in vedenjsko genetskih raziskav kažejo na presenetljivo visoke učinke dedljivosti in prednatalnih vplivov ter presenetljivo nizke učinke vzgoje in družinskega okolja na razvoj psiholoških značilnosti. Poleg tega pravi, da na individualni razvoj vplivajo interaktivni učinki prirojenega (genetskih in prednatalnih vplivov) in okoljskega. Otrokovi odzivi na (socialno) okolje in izkoriščanje možnosti, ki mu jih to ponuja, so torej v veliki meri odvisni od otroka samega oz. od njegovih genetskih značilnosti. Avtor zato mnenje, da ima starševstvo glavni vpliv na razvoj osebnosti, inteligentnosti, govora ter psihopatoloških in vedenjskih motenj, opisuje kot zavajajoče. Starši imajo torej le omejen vpliv na razvoj svojih otrok, lahko pa spodbujajo izraznost otrokovih potencialov. Na podlagi pregleda rezultatov raziskav avtor zaključuje, da imajo vrstniki sicer pomemben vpliv na socialno vedenje otrok, da pa ne predstavljajo pomembnega dolgoročnega vpliva na osebnostni razvoj. Ugotovljeni genetski vplivi na individualne razlike pa še ne pomenijo nepomembnosti družinskega in širšega socialnega okolja ali neučinkovitosti vzgoje, izobraževanja in (psiholoških) terapij. Cohen zaključuje, da je razvoj individualnih razlik v osebnosti in inteligentnosti odraz predvsem prirojenih nagnjenj (genetskih in prednatalnih vplivov). Na izraznost teh nagnjenj pa vplivata socialno okolje, vključno s

starši in vrstniki, ter človekova sposobnost samonadzora (npr. genetski dejavniki vplivajo na pojav epilepsije, posameznik pa je odgovoren za to, da zaradi nevarnosti epileptičnih napadov npr. ne vozi avtomobila).

J. R. Harris (1999) trdi, da razvojni psihologi precenjujejo vpliv družinskega okolja, zlasti starševskega vedenja na otrokov razvoj, ter da razlike med starši v njihovem vedenju do otrok ne pojasnjujejo individualnih razlik med otroki. Kot alternativni izvor okoljskega vpliva na osebnostni in socialni razvoj predlaga vrstniško skupino. Meni, da je predpostavka raziskovalcev, ki preučujejo vplive socializacije na razvoj otrok, da starši s svojim vedenjem vplivajo na osebnostne značilnosti otrok, dejansko le predpostavka, ki pa je rezultati empiričnih raziskav ne podpirajo (Harris, 1998). Po mnenju avtorice že dojenčki razumejo, da to, kar se naučijo v eni situaciji, ne predstavlja nujno učinkovitega delovanja tudi v drugi situaciji. Skladno s tem otroci svoje vedenje prilagajajo socialni situaciji, torej se vedejo drugače v odnosu do svojih staršev, v odnosu s sorojenci, v družbi vrstnikov ali neznancev, saj različne socialne situacije od njih zahtevajo različno vedenje. Vedenje staršev naj bi vplivalo le na to, kako se otroci vedejo doma, v njihovi prisotnosti, ne pa tudi izven doma. Ključni za otrokov osebnostni razvoj in socialno prilagajanje pa so njegovi vrstniki, kar je pogojeno tudi z evolucijo človeške vrste, ki je vodila do pomembnosti socialne skupine za preživetje posameznika. V svoji teoriji skupinske socializacije (Harris, 1998, 1999, 2000) avtorica razlaga, da razvoj vedenja poteka kot prilagajanje lastnega vedenja vedenju drugih članov svoje socialne kategorije (skupine ljudi, ki ji po svojem mnenju pripadajo), torej preko identifikacije s svojo vrstniško skupino. Otroci v razvoju najprej spoznavajo, katere socialne kategorije (skupine ljudi, npr. odrasli in otroci, dečki in deklice) so v njihovi kulturi pomembne, ter nato ugotovijo, kateri kategoriji pripadajo. Otroci in mladostniki se zaznavajo kot člani socialne kategorije otrok oz. mladostnikov ter svoje vedenje primerjajo z vedenjem drugih otrok in mladostnikov, zato ne težijo k temu, da bi se vedli čim bolj podobno odraslim. Na otrokov razvoj vpliva tudi kultura, vendar pa ta prenos ne deluje preko njihovih staršev, ampak pretežno preko njihovih vrstniških skupin, na razvoj pa lahko vplivajo tudi mediji. J. R. Harris zaključuje, da glavni prispevek staršev k otrokovemu osebnostnemu in socialnemu razvoju predstavljajo genetski dejavniki, okolje, ki je pomembno za otrokov razvoj, pa vključuje predvsem izvendružinske dejavnike, zlasti vrstniške skupine. Proces socializacije zunaj doma ta teorija pripisuje identifikaciji z vrstniško skupino in asimilaciji skupinskih norm, ki vodita do podobnosti med otroki. Individualne razlike med otroki v njihovih osebnostnih značilnostih pa so odraz delovanja genetskih dejavnikov in procesa diferenciacije znotraj skupine. Učinki starševskega vedenja so specifični za kontekst, torej starši pomembno določajo zlasti otrokovo življenje doma, vključno z njihovim medosebnim odnosom, vsaj v otroštvu pa lahko vplivajo tudi na izbiro otrokovih vrstnikov. Prav tako avtorica ne izključuje vpliva družinskega okolja na življenjske odločitve v zvezi s poklicno kariero, vero ali politiko. Trdi pa, da bo tudi razvoj otrok, ki se razvijajo v neugodnem družinskem okolju, dolgoročno potekal normativno, pod pogoji, da niso od svojih staršev podedovali kakršnihkoli patoloških značilnosti, da zanemarjanje ali zloraba ni vodila do poškodb

možganov ter da imajo normativne odnose z vrstniki. J. R. Harris (2002) tako meni, da imajo starši lahko vpliv na posamezne otroke predvsem v skupini, saj na ta način vplivajo na norme vrstniške skupine (npr. če bi vsi starši določene skupine otrok prepovedali gledanje oddaj z nasilno vsebino, posamezen otrok ne bi mogel prevzeti nasilnih vzorcev od svojih vrstnikov, ki bi gledali tovrstne oddaje). Avtorica sama pa opozarja, da teorija skupinske socializacije zaenkrat še čaka na empirično podporo.

Sodobne razvojnopsihološke raziskave vpliva starševskega vedenja na razvoj otrok

Sodobne študije starševskega vpliva na otrokov razvoj vključujejo tudi spoznanja vedenjske genetike o genetskih in okoljskih vplivih, avtorji pa se strinjajo, da na razvoj osebnosti vplivajo tako genetski kot okoljski dejavniki, zlasti tisti, ki si jih sorojenci ne delijo (Hoffman, 1991). Te študije lahko opišemo v okviru štirih sklopov raziskovalnih pristopov (Collins, Maccoby, Steinberg, Hetherington in Bornstein, 2000): (a) vedenjsko genetske študije okoljskih vplivov, (b) študije učinkov interakcij med genotipom in okoljem, (c) študije vpliva starševskega vedenja na spremembe v otrokovem vedenju ob nadzoru otrokovih prvotnih značilnosti ter (č) študije izvendružinskega okolja.

Raziskovalci, ki preučujejo vplive socializacije na razvoj otrok, priznavajo ugotovitve vedenjsko genetskih študij glede pomembnega vpliva genetskih dejavnikov na vedenjski razvoj, kritizirajo pa tradicionalne metode tovrstnih študij, saj naj bi vključevale predpostavke, metode in vzorce, ki dajejo pretirano velike učinke dedljivosti in okolja, ki si ga posamezniki ne delijo, ter prenizke učinke okolja, ki si ga delijo (npr. Maccoby, 2002). Poleg tega ugotavljajo, da so ocene vpliva okoljskih in genetskih dejavnikov v precejšnji meri odvisne od uporabljenih mer. Zato poskušajo s pomočjo vedenjsko genetskih študij okoljskih vplivov natančneje prepoznati okoljske vplive tako, da tradicionalne vedenjsko genetske načrte dopolnjujejo z vključevanjem neposrednih mer okolja.

Drugi sklop sodobnih študij starševstva vključuje preučevanje učinkov interakcij med genotipom in okoljem. Značilnosti temperamenta tako v obdobju dojenčka in malčka kot tudi v zgodnjem otroštvu kažejo na nespremenjeni genetski vpliv, kar pa seveda še ne pomeni, da okolje nanj ne more vplivati (npr. Bates, 1989). Povezave med zgodnjim temperamentom in kasnejšim prilagajanjem so na splošno zmerno visoke (pregled v Rothbar in Bates, 1998), kar kaže, da na te povezave vplivajo tudi okoljski dejavniki. Halverson in Deal (2001) poročata, da spremembe v posamezni temperamentni značilnosti (komponenti) pri določenem otroku v obdobju zgodnjega otroštva odražajo tudi spremembe v drugih temperamentnih značilnostih kot tudi spremembe v družinskem kontekstu. Sodobni raziskovalci zato poudarjajo pomembnost preučevanja interakcij med posameznikovimi temperamentnimi značilnostmi na ravni posameznih komponent in na ravni tipov (vzorcev posameznih komponent temperamenta) ter okoljem (npr. Rothbart, Ahadi in Evans, 2000). Ta sklop sodobnih

socializacijskih raziskav vključuje študije, ki preučujejo različno odzivanje posameznikov z različnimi genotipi za določeno vedenjsko potezo (npr. z različnimi temperamentnimi značilnostmi) na različne okoljske pogoje. Enako vedenje staršev ima namreč različne učinke na otroke z različnimi genotipi, poleg tega pa doseganje istih značilnosti pri različnih otrocih zahteva uporabo različni starševskih strategij in različno raven starševskega prizadevanja. Prvi tip tovrstnih študij se osredotoča na ugotavljanje učinkov starševstva na vedenje otrok, ki se med seboj razlikujejo na merah temperamenta. Rezultati teh študij kažejo na dvosmerne in interaktivne učinke vedenja staršev na vedenje otrok oz. vedenja otrok na vedenje staršev. Npr. G. Kochanska (1995, 1997) poroča, da je bilo spodbujanje vesti pri temperamentno boječih otrocih najbolj učinkovito z mamino uporabo vzgojnih tehnik, ki ne poudarjajo uveljavljanja moči, pri predrznih, raziskovalnih otrocih pa je bila pomembnejša mamina odzivnost in njena tesna čustvena povezanost z otrokom. V Sloveniji je M. Vidmar (2004) ugotovila učinek interakcije med osebnostnih tipom otrok in tipom starševstva na razvoj težav pozunanjenja (te vključujejo pogosto izražanje jeze ter izrazito agresivno, egoistično in nasprotno vedenje). Vzgojiteljice v vrtcih so poročale o upadu težav pozunanjenja v obdobju od tretjega do četrtega leta starosti pri tistih otrocih s pomanjkljivim nadzorom (značilna razmeroma visoka izraženost dimenzij ekstravertnost in nesprejemljivost), katerih starši so po lastnih ocenah izražali optimalen slog starševstva (razmeroma visoka izraženost avtoritativnosti in spodbujanja ter razmeroma nizka izraženost neučinkovitega nadzora in uveljavljanja moči). Nasprotno se je manj optimalno starševstvo (razmeroma nizka izraženost avtoritativnosti in spodbujanja ter razmeroma visoka izraženost neučinkovitega nadzora in uveljavljanja moči) povezovalo s porastom težav pozunanjenja pri otrocih s pomanjkljivim nadzorom v obdobju enega leta. Poleg tega raziskovalci poročajo, da določene značilnosti otrok vzbujajo določene odzive staršev, kljub temu pa tudi vedenje staršev prispeva k otrokovemu kasnejšemu vedenju. Npr. rezultati vzdolžne študije (Bates, Pettit in Dodge, 1995) kažejo, da dojenčkova hiperaktivnost, impulzivnost in težavni temperament vodijo do starševstva, ki temelji na uveljavljanju moči, pri štirih letih starosti otrok, to pa napoveduje pozunanjenje težav v zgodnjem mladostništvu (bolj kot le zgodnji temperament). Drugi tip tovrstnih študij pa primerja učinke okolja z visoko in nizko ravno tveganja na otroke z različno ravno ranljivosti. Rezultati teh študij kažejo, da različno vedenje staršev vodi do različnih značilnosti otrok, ki so bili izpostavljeni delovanju enakega dejavnika tveganja (pregled v Collins idr., 2000). Možno je torej, da se genetsko tveganje izrazi le ob prisotnosti ustreznega okoljskega sprožitelja kot je določeno starševsko vedenje.

Študije, ki preučujejo vpliv starševskega vedenja ob statističnem nadzoru otrokovih prvotnih značilnosti ter se osredotočajo na spremembe v vedenju otrok, omogočajo ugotavljanje smeri vpliva ob dobljeni povezanosti med značilnostmi staršev in njihovih otrok. Pomanjkljivost teh študij je občutljivost tovrstnega statističnega nadzora za napake merjenja, manjkajoče ali neustrezne mere ene ali več spremenljivk (Rowe, 2001). Ta sklop vključuje tri vrste študij: vzdolžne študije, eksperimente z živalmi in študije obravnav. V kratkoročnih vzdolžnih študijah starševstva in otrokovega razvoja

preučevane značilnosti otrok merimo večkrat, nato pa ugotavljamo povezanost med vedenjem staršev ob določenem času in kasnejšimi značilnostmi otrok, pri čemer statistično nadzorujemo otrokove značilnosti v času merjenja značilnosti starševskega vedenja. Čeprav na ta način ne moremo izločiti možnosti, da otrokove značilnosti sprožajo starševsko vedenje, pa nam te študije kažejo, da povezanost med otrokovim prilagajanjem in starševstvom ni posledica izključno vpliva otrok na vedenje njihovih staršev. Eksperimenti, v katerih so živali z določenimi značilnostmi izpostavili določenim starševskim okoljem, kažejo, da izkušnje vplivajo na zgodnji razvoj možganov ter da so te spremembe povezane s spremembami v vedenju. Na možganske procese in delovanje neuroendokrinih sistemov vplivajo tako geni kot tudi vedenje staršev (pregled v Collins idr., 2000). Raziskave, ki preučujejo učinke različnih strokovnih obravnav družin ali sprememb v starševskih izkušnjah na spremembe v otrokovem vedenju (npr. Patterson, DeBaryshe in Ramsey, 1989), so razmeroma redke. Rezultati teh študij kažejo, da spremembe v vedenju staršev vodijo do trajnih sprememb v otrokovem vedenju, čeprav so dobljeni učinki večinoma majhni do zmerno visoki (pregled v Collins idr., 2000). Poleg tega je možno, da so spremembe v vedenju staršev povezane predvsem s spremembami v vedenju otrok v domačem okolju, v manjši meri pa z otrokovim vedenjem izven družinskega okolja (Harris, 2002).

Poleg tega sodobne raziskave starševstva vključujejo tudi preučevanje zunajdružinskih okoljskih dejavnikov, ki so povezani s starševstvom in ki prispevajo k individualnim razlikam v vedenju in razvoju. Avtorji upoštevajo, da na razvoj otrok istočasno vpliva družinsko pa tudi izvendružinsko okolje, npr. vrstniki, značilnosti širšega socialnega, kulturnega, ekonomskega in zgodovinskega konteksta.

Zaključki

Ugotovljeni genetski vplivi na osebnostne značilnosti vsekakor ne pomenijo njihove nespremenljivosti. Okoljski dejavniki pomembno vplivajo na osebnost: okolje opredeljuje pogoje, v katerih se osebnost posameznika razvija; oblikuje širok razpon navad, spretnosti, vrednot, stališč in identitet; spodbuja konkretne načine izražanja osebnostnih potez ter vpliva na oblikovanje pokazateljev, s katerih sklepamo na osebnostne poteze in s pomočjo katerih ocenjujemo izraznost potez (McCrae idr., 2000). Collins in sodelavci (2000) zaključujejo, da starševski vpliv na razvoj njihovih otrok sicer ni tako enoznačen in enosmeren kot so predpostavljali predhodni raziskovalci, da pa tudi ni zanemarljiv. Čeprav vedenjske poteze otrok odražajo pomembne genetske učinke, pa je izražanje teh potez odvisno od njihovih izkušenj, ki vključujejo tudi specifična vedenja staršev, pa tudi izvendružinske dejavnike. Torej, starševstvo ima pomembne dolgoročne posledice na otrokovo prilagajanje, vključno z odnosom med starši in otrokom. Ugotovitve vedenjsko genetskih študij o pomembnosti okoljskih vplivov, ki si jih otroci v isti družini ne delijo, ne pomenijo, da družinsko okolje ni nepomembno, vendar pa imajo otroci v isti družini različne izkušnje s svojo družino.

Nasprotno kot trdi J. R. Harris (1998, 1999) raziskave vpliva staršev in vrstnikov na razvoj otrok oz. mladostnikov kažejo, da vrstniške skupine vplivajo predvsem na vsakdanja vedenja in prehodna stališča posameznikov in ne na trajne osebnostne značilnosti in vrednote (pregled v Collins idr., 2000). Poleg tega so otrokovi odnosi z družinskimi člani in vrstniki medsebojno povezani in najverjetneje oba socialna sistema vplivata na otrokov razvoj (Parke idr., 2003). Pri tem se razmerje vpliva obeh sistemov spreminja z otrokovim/mladostnikovim razvojem v smeri vse večje pomembnosti vrstnikov, kljub temu pa družina tudi v mladostništvu ohranja pomembno vlogo (Parke idr., 2003; Puklek, 2001). Na različne vidike otrokovega razvoja, npr. oblikovanje poklicnih interesov, verskih prepričanj, preferenc glede hrane, strategij medosebnega manipuliranja, ipd. pa pomembno vplivajo tudi drugi vidiki otrokovega okolja, npr. vrstniki, mediji, izobraževanje, itd. Ker značilnosti posameznikovega prilagajanja vplivajo na izraznost njegovih osebnostnih značilnosti, ima okolje tudi neposreden učinek na osebnost (McCrae idr., 2000).

Sodobne raziskave interakcije med starši in otroki poudarjajo dvosmernost družinskih procesov (npr. Lollis in Kuczynski, 1997; Maccoby, 2002). L. W. Hoffman (1991) razlaga, da sodobna razvojna psihologija družino opredeljuje kot dinamično, transakcijsko in multidimenzionalno okolje. Te študije torej ne preučujejo le socializacijskega procesa znotraj para otrok – mama, ampak poudarjajo pomembnost družine kot socialnega sistema, torej upoštevajo tudi vlogo očetov, sorojencev in njihovih medosebnih odnosov (Cowan in Cowan, 2002; Parke in Buriel, 1998), pa tudi pomen zunajdružinskega okolja, vključno s člani razširjene družine, odraslih mentorjev, vrstnikov in prijateljev (Parke idr., 2003). Na osebnost torej vpliva vrsta dejavnikov družinskega in zunajdružinskega okolja ter njihova interakcija. Razvojni psihologi si spoznanj vedenjske genetike o okoljski variabilnosti znotraj družine ne razlagajo kot nepomembnost starševskega vedenja ali družinskih dogodkov na individualne razlike med otroki, pač pa poudarjajo, da okoljski vplivi delujejo različno na različne otroke. Sorojenci v isti družini doživljajo tako objektivno različne izkušnje, ki so posledica razlik v vrstnem redu rojstva, spola, starosti ob določenem dogodku, temperamentu in zunanjem izgledu, kot tudi subjektivno različne izkušnje, ki so posledica tega, da si različni otroci različno interpretirajo svoje okolje ter vzbujajo različne odzive v okolju (Hoffman, 1991).

Literatura

- Anderson, E. R., Hetherington, E. M., Reiss, D. in Howe, G. (1994). Parents' nonshared treatment of siblings and the development of social competence during adolescence. *Journal of Family Psychology*, 8, 303-320.
- Bates, J. E. (1989). Concepts and measures of temperament. V G. A. Kohnstamm, J. E. Bates in M. K. Rothbart (ur.), *Temperament in childhood* (str. 3–26). Chichester: Wiley.
- Bates, J. E., Petit, G. in Dodge, K. (1995). Family and child factors in stability and change in children's aggressiveness in elementary school. V J. McCord (ur.), *Coercion and*

- punishment in long-term perspectives* (str. 124-138). New York: Cambridge University Press.
- Bell, R. Q. (1968). A reinterpretation of the direction of effects in socialization. *Psychological Review*, 75, 81-95.
- Bouchard, T. J., Jr. (1999). Genes, environment, and personality. V S. J. Ceci in W. M. Williams (ur.), *The nature-nurture debate: The essential readings* (str. 98-103). Oxford: Blackwell.
- Chipuer, H. M., Plomin, R., Pedersen, N. L., McClearn, G. E. in Nesselroade, J. R. (1993). Genetic influence on family environment: The role of personality. *Developmental Psychology*, 29, 110-118.
- Cohen, D. B. (1999). *Stranger in the nest: Do parents really shape their child's personality, intelligence, or character?* New York: Wiley.
- Collins, W. A., Maccoby, E. E., Steinberg, L., Hetherington, E. M. in Bornstein, M. H. (2000). Contemporary research on parenting: The case for nature and nurture. *American Psychologist*, 55, 218-232.
- Cowan, P. A. in Cowan, C. P. (2002). What an intervention design reveals about how parents affect their children's academic achievement and behavior problems. V J. G. Borkowski, S. Landesman Ramey in M. Bristol-Power (ur.), *Parenting and the child's world: Influences on academic, intellectual, and social-emotional development* (str. 75-98). Mahwan, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Daniels, D. in Plomin, R. (1985). Differential experience of siblings in the same family. *Developmental Psychology*, 21, 747-760.
- Deater-Deckard, K. (2000). Parenting and child behavioral adjustment in early childhood: A quantitative genetic approach to studying family processes. *Child Development*, 71, 468-484.
- Deater-Deckard, K. in O'Connor T. G. (2000). Parent-child mutuality in early childhood: Two behavioral genetic studies. *Developmental Psychology*, 36, 561-570.
- Deater-Deckard, K., Pike, A., Petrill, S. A., Cutting, A. L., Hughes, C. in O'Connor, T. G. (2001). Nonshared environmental processes in socio-emotional development: An observational study of identical twin differences in the preschool period. *Developmental Science*, 4, F1-F6.
- Dunn, J. in Plomin, R. (1991). Why are siblings so different? The significance of differences in sibling experiences within the family. *Family Process*, 30, 271-283.
- Halverson, C. F. in Deal, J. E. (2001). Temperamental change, parenting, and the family context. V T. D. Wachs in G. A. Kohnstamm (ur.), *Temperament in context* (str. 61-79). Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates.
- Harris, J. R. (1998). *The nurture assumption: Why children turn out the way they do*. New York: Touchstone.
- Hariss, J. R. (1999). How to succeed in childhood. V S. J. Ceci in W. M. Williams (ur.), *The nature-nurture debate: The essential readings* (str. 83-95). Oxford: Blackwell.
- Harris, J. R. (2000). Socialization, personality development, and the child's environments: Comment on Vandell (2000). *Developmental Psychology*, 36, 711-723.
- Harris, J. R. (2002). Beyond the nature assumption: testing hypothesis about child's environment. V J. G. Borkowski, S. Landesman Ramey in M. Bristol-Power (ur.), *Parenting and the child's world: Influences on academic, intellectual, and social-emotional development* (str. 3-20). Mahwan, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

- Hoffman, L. W. (1991). The influence of the family environment on personality: Accounting for sibling differences. *Psychological Bulletin*, 110, 187-203.
- Kochanska, G. (1995). Multiple pathways to conscience for children with different temperaments: From toddlerhood to age 5. *Child Development*, 66, 597-615.
- Kochanska, G. (1997). Children's temperament, mothers' discipline, and the security of attachment: Multiple pathways to emerging internalization. *Developmental Psychology*, 33, 228-240.
- Lollis, S. in Kuczynski, L. (1997). Beyond one hand clapping: Seeing bidirectionality in parent-child relations. *Journal of Social and Personal Relationships*, 14, 441-461.
- Losoya, S. H., Callor, S., Rowe, D. C. in Goldsmith, H. H. (1997). Origins of familial similarity in parenting: A study of twins and adoptive siblings. *Developmental Psychology*, 33, 1012-1023.
- Lytton, H. (1990). Child effects – still unwelcome? Response to Dodge and Wahler. *Developmental Psychology*, 26, 705-709.
- Lytton, H. (1991). Different parental practices – different sources of influence. *Behavioral and Brain Sciences*, 14, 399-400.
- Maccoby, E. E. (2002). Parenting effects: Issues and controversies. V J. G. Borkowski, S. Landesman Ramey in M. Bristol-Power (ur.), *Parenting and the child's world: Influences on academic, intellectual, and social-emotional development* (str. 35-46). Mahwan, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- McCartney, K., Harris, M. J. in Bernieri, F. (1990). Growing up and growing apart: A developmental meta-analysis of twin studies. *Psychological Bulletin*, 107, 226-237.
- McCrae, R. R., Costa, P. T., Ostendorf, F., Angleitner, A., H., M., Avia, M. D., Sasz, J., Sánchez-Bernardos, M. L., Kusdil, M. E., Woodfield, R., Saunders, P. R. in Smith, P. B. (2000). Nature over nurture: Temperament, personality, and life span development. *Journal of Personality and Social Psychology*, 78, 173-186.
- McGue, M., Bouchard, T. J., Jr., Lykken, D. T. in Finkel, D. (1991). On genes, environment, and experience. *Behavioral and Brain Sciences*, 14, 400-401.
- Monahan, S. C., Buchanan, C. M., Maccoby, E. E. in Dornbusch, S. M. (1993). Sibling differences in divorced families. *Child Development*, 64, 152-168.
- Neiderhiser, J. M., Pike, A., Hetherington, E. M. in Reiss, D. (1998). Adolescent Perceptions as Mediators of Parenting: Genetic and Environmental Contributions. *Developmental Psychology*, 34, 1459-1469.
- O'Connor, T. G. in Croft, C. M. (2001). A twin study of attachment in preschool children. *Child Development*, 72, 1501-1511.
- Patterson, G. R., DeBaryshe, B. D. in Ramsey, E. (1989). A developmental perspective on antisocial behavior. *American Psychologist*, 44, 329-335.
- Parke, R. D. in Buriel, R. (1998). Socialization in the family: Ecological and ethnic perspectives. V N. Eisenberg (ur.), *Handbook of child psychology. Vol. 3. Social, emotional, and personality development* (str. 463-552). New York: Wiley.
- Parke, R. D., Simpkins, S. D., McDowell, D. J., Kim, M., Killian, C., Dennis, J., Flyr, M. L., Wild, M. in Rah, Y. (2003). Relative contributions of families and peers to children's social development. V P. K. Smith in C. H. Hart (ur.), *Blackwell handbook of childhood social development* (str. 156-177). Oxford: Blackwell.
- Pike, A. (2003). Behavioral genetics, shared and nonshared environment. V P. K. Smith in C. H. Hart (ur.), *Blackwell handbook of childhood social development* (str. 27-43).

Oxford: Blackwell.

- Pike, A., McGuire, S., Hetherington, E. M., Reiss, D. in Plomin, R. (1996). Family environment and adolescent depressive symptoms and antisocial behavior: A multivariate genetic analysis. *Developmental Psychology*, 32, 590-603.
- Plomin, R. (1994a). *Genetics and experience: the interplay between nature and nurture*. Thousand Oaks: Sage.
- Plomin, R. (1994b). Genetics and children's experiences in the family. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 36, 33-68.
- Plomin, R. (2000). Behavioural genetics in 21st century. *International Journal of Behavioral Development*, 24, 30-34.
- Plomin, R. in Bergeman, C. S. (1991). The nature of nurture: Genetic influence on »environmental« measures. *Behavioral and Brain Sciences*, 14, 373-427.
- Plomin, R. in DeFries, J. C. (1983). The Colorado adoption project. *Child Development*, 54, 276-289.
- Plomin, R., DeFries, J. C., McClearn, G. E. in Rutter, M. (1997). *Behavioral genetics*. New York: Freeman.
- Plomin, R., Owen, M. J. in McGuffin, P. (2000). The genetic basis of complex human behaviors. V A. Slater in D. Muir (ur.), *The Blackwell reader in developmental psychology* (str. 79-96). Oxford: Blackwell.
- Plomin, R., Reiss, D., Hetherington, E. M. in Howe, G. (1994). Nature and nurture: genetic influence on measures of family environment. *Developmental Psychology*, 30, 32-43.
- Puklek, M. (2001). *Razvoj psihološkega osamosvajanja mladostnikov v različnih socialnih kontekstih* [Development of psychological individuation of adolescents in different social contexts]. Neobjavljena doktorska disertacija [Unpublished PhD dissertation]. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- Reiss, D., Hetherington, E. M., Plomin, R., Howe, G. W., Simmens, S. J., Henderson, S. H., O'Connor, T. J., Bussell, D. A., Anderson, E. R. in Law, T. (1995). Genetic questions for environmental studies: Differential parenting and psychopathology in adolescence. *Archives of General Psychiatry*, 52, 925-936.
- Rende, R. D., Slomkowski, C. L., Stocker, C., Fulker, D. W. in Plomin, R. (1992). Genetic and environmental influences on maternal and sibling interaction in middle childhood: A sibling adoption study. *Developmental Psychology*, 28, 484-490.
- Rothbart, M. K. in Bates, J. (1998). Temperament. V W. Damon in N. Eisenberg (ur.), *Handbook of child psychology: Vol. 3. Social, emotional and personality development* (str. 105-176). New York: Wiley.
- Rothbart, M. K., Ahadi, S. A. in Evans, D. E. (2000). Temperament and personality: Origins and outcomes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 78, 122-135.
- Rowe, D. C. (1981). Environmental and genetic influences on dimensions of perceived parenting: A twin study. *Developmental Psychology*, 17, 203-208.
- Rowe, D. C. (1983). A biometrical analysis of perceptions of family environment: A study of twin and singleton sibling kinship. *Child Development*, 54, 416-423.
- Rowe, D. C. (1987). A biometrical analysis of perceptions of family environment: A study of twin and singleton sibling kinship. *Child Development*, 54, 416-423.
- Rowe, D. C. (1991). Three shocks to socialization research. *Behavioral and Brain Sciences*, 14, 401-402.

- Rowe, D. C. (2001). The nature assumption persists. *American Psychologist*, 56, 168-169.
- Saudino, K. J., Pedersen, N. L., Lichtenstein, P., McClearn, G. E. in Plomin, R. (1997). Can personality explain genetic influences on life events? *Journal of Personality and Social Psychology*, 72, 196-206.
- Scarr, S. (1991). The construction of family reality. *Behavioral and Brain Sciences*, 14, 403-404.
- Scarr, S. (1992). Developmental theories for the 1990s: Development and individual differences. *Child Development*, 63, 1-19.
- Scarr, S. in McCartney, K. (1983). How people make their own environments: A theory of genotype × environment effects. *Child Development*, 54, 424-435.
- Turkheimer, E. in Waldron, M. (2000). Nonshared environment: A theoretical, methodological and quantitative review. *Psychological Bulletin*, 126, 78-108.
- Vernon, P. A., Jang, K. L., Harris, J. A. in McCarthy J. M. (1997). Environmental predictors of personality differences: A twin and sibling study. *Journal of Personality and Social Psychology*, 72, 177-183.
- Vidmar, M. (2004). *Starost otroka ob vstopu v vrtec: sočasna in vzdolžna napoved socialnega vedenja* [Child's age at entry to pre-school: contemporaneous and longitudinal prediction of social behaviour]. Neobjavljeno diplomsko delo [Unpublished BA thesis]. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- Zupančič, M. (2004). Dednost in okolje [Genetics and environment]. V L. Marjanovič Umek in M. Zupančič (ur.), *Razvojna psihologija* [Developmental psychology] (str. 89-118). Ljubljana: Rokus in ZIFF.